

Csorba Dávid

Thököly üstököse

Amikor Balyik András, Debrecen szenátora 1679 szeptemberében a csatári szőlőjében megerelt, rajtaütöttek Thököly Imre katonái, megverték, megkötözték, s csak drága áron szabadult saját kertjéből. Később több fórumon követelte a debreceni tanács a jóvátételt, hiába. Az 1680. évi Szent György napi tisztségviselő választásnál a kárvallott, Balyik András választott főbírává. A „kuruc király”, akinek Esterházy Pál, a következő nádor sógora, egy időben pedig Teleki Mihály Anna nevű leánya a mátkája volt, s maga a Wes-selényi-család baráti köréhez tartozott, nem törődött holmi asztalosból lett városi vezető magánsérelmeivel. Ha egyszer megüzente nekik, hogy mit vár el tőlük, és nem úgy tettek, kárukat látták.¹ A hatalmaskodó főúr, Erdély második leggazdagabb embere és a Mátyás egykori Magyarországnak legügyesebb kalmárvárosa közti viszály el nem rendeztetett, de a veszélyes hatalmi játék más mezsgyén folytatódott. A debreceniek jó szüretnek örvendtek: az 1680-as év hosszú idő után kiváló bortermést hozott, és rengeteg változást.² A kereskedő rend és a zsarnokoskodásra hajlamos főnemes esete a török bírák, a kádik megszokott lefizetésével, egymás elleni, több szinten indított harccal megszokott volt a korban: de most mégis másképp alakult, mint azt mindenki várta. Ha Thököly Imre sejtette volna, milyen mennyet s poklot fog megjárni rövid időn belül a rossz ómenek miatt, talán hagyja kertészkedni a cívisváros főbíráját. 1681-ben indult el Thököly karrierje látványosan felfele, 1682-ben ért a zenitjére, amikor Felső-Magyarország fejedelme, a török által kinevezett magyar király lett, akit I. Lipót császár is elismert. 1685-ben azonban már a török foglya, csapatai átálltak, és várja sorsa jobbra fordulását.

A 17. század 80-as éveiben mindenesetre furcsa előjelek gyülekeztek: 1678–84 között folyamatosan üstökösök tűntek fel az égen. Thököly Imre csillagzata ebben az időben a legfényesebb: bujtatott erdélyi s török támogatással gyors rajtaütésekkel elfoglalja Felső-Magyarország jelentős részét, és fejedelemmé választatja magát. A török elnevezésében a három részre szakított országban megjelent egy negyedik egység, az *Orta Madzsar* birodalma. Ebben az időszakban méltán nevezik a kor politikai irataiban és verseiben Európa üstökösének Thökölyt, akihez számtalan várakozást fűztek (a legfőbb a török kiűzése volt). Ám ez a pozitív kép rögvest megváltozott, mihelyt a magyar csapatok az 1683-as bécsi ostrom idején a török birodalom segédcapataiként szálltak harcba.

A 20. században több konferencia, tanulmánykötet kapcsolta egybe újra a két jelenséget: az új fiatal fejedelmet és az új égi jelenést. Nem egyértelmű ugyan, de általában a Halley 1682-es feltűnését szokták analógiába állítani a politikus üstökös-szerű pályájával. Legelőször egy kéziratot alkalmazta ezt a költői metaforát egy latin szójátékban: „*Ecce Cometa, comes monstrat tua fata solennis...*” (Íme, az üstökös, gróf, fényesen mutatja sorsodat...) kezdettel, amely Köpeczi Béla és Varga Imre könyveiben jelent meg, majd

harminc év múltán Varga J. János és Gebei Sándor kiadványai pedig már csak a fogalmat használták szimbólum-értékkel.³ A mai történettudomány ugyan átvette ezt a jelképet, csak éppen az irodalmi utalásokat, a vers és a külföldi híradások nyelvi és kulturális regisztereinek értelmezését hagyta figyelmen kívül. Nem foglalkoztak a korabeli protestáns elit körében kialakult szerepével, annak mitologémájával sem. Varga J. János egyik fejezetcímében is utalt erre, de csak mint történelmi köztudalomra. A fent idézett vers ugyan 1682-ben keletkezett, de annak tavaszán,⁴ tehát példáját egy korábbi üstökösből merítette.

Éppen ebből a korszakból hiányzik az új fejedelem, Thököly naplója (1679–84, illetve 1687–88 évekből). Valószínűleg magával vihette a törökországi bujdosásába, mint ahogy a többit is a titkos levéltárában, de az is elképzelhető, hogy a fejedelemség születése körüli veszélyes dokumentumokat kifejezetten megsemmisítették. Mivel nem tudjuk, hogyan értékelte Thököly az 1680–81-es, 1682-es, 1683-as és 1684-es égi jelenségeket, vonatkoztatta-e magára, csak a kortársak vélekedésére hagyatkozhatunk.

Az avatatlan kortársak a sűrű üstökösjárás miatt egybemoszták néhol azokat, és az értelmezések pedig elég általánosan teológiai jellegűek lettek. Ezek ugyan reálpolitikai okokból nem említik Thököly nevét, de olyan kontextusban értelmezik az üstökösöket, hogy az ékesen jeleníti meg a kor protestáns gondolkodásmódját, s ez már kapcsolható az új ország rész fejedelméhez kapcsolt várakozásokhoz. A protestáns közhangulat számtalan korabeli feljegyzésből, közénektől a városi krónikáig megidézhető: a politikai események, a városi feszültség növekedése, az egyházi zsinatok újabb szigorító rendelkezései utalnak erre, mint a megelőző írásban láthattuk. A 17. századi magyar nyelvű irodalomban ritka a kizárólag égi jelekkel foglalkozó prédikáció. A rossz ómenekről való vélekedéseket sokféle módon megidézhetjük a korból, kisebb részben a csillagok, üstökösök, bolygóegyüttállások eseteit. A traktátus és az egyetemi latin nyelvű disputa hatása az elitkultúrában mérhető.⁵ A krónikák, naplók, emlékiratok pedig kifejezetten zárt körnek szóltak. A csíziókban, kalendáriumokban megjelenő rövid verses jóslatok és meteorológiai elemzések a legtágabb közönséget érthették el, csak a recepciójukat nehéz bemérni. Szerencsénkre fennmaradt olyan forrás is, amely a köznépeknek szól, és ideológiai-eszmei mondanivalója részletezett, tehát eldönthető, hogy milyen réteget kívánt megszólítani, és ez a beszédmód milyen helyet foglalt el az adott kultúrában.

Az 1680-as évek égi jelenségeit egy ritkaság jeleníti meg számunkra: egy üstökösökről szóló prédikáció. Kiadott, tehát elérhető, de eddig még a történészek sem vették számba. Kisztei S. Péter, gönci lelkipásztor 1683-ban megjelent *Üstökös csillag* című prédikációja, amelyet Thököly Imrének ajánlott, s címlapján olvasható a következő leírás: az igen fényes üstökös 1680. december 22. és 1681. január 26. között volt látható az égen esténként, az égtájak szerint nyugaton tűnt fel, és az égi észak felé nézett. A címében szereplő égi jelenségről ugyan nem kapunk bővebb leírást, de szövegközben legalább két, általa is látott jelenségről számol be. A korábbi üstökös nyugatról keletre mozgott, és jót jelzett (Kassa visszakerült református tulajdonba); az új azonban nyugatról délnek mozdult (ez nehogy a török győzelmét jelentse, hétszeres nyomorúságot hozva az országra – jóslott a prédikátor).⁶ Kisztei egy évvel a címlapon leírt tünemény után külön két prédikációt szentelt a látottaknak. A címlap tanúsága szerint 1682. március 2-án és 16-án mondta el prédikációit, és a beszédeihez képest egy év múltával Kassán adta ki nyolcadrét alakban, jó 120 lap terjedelemben.

A külső, gyanútlan szemlélő tehát rögvest ráolvashatja a jelenségre, hogy ez a *Halley-üstökös* lehetett. Kisztei Péter olvasta, idézte az európai latin nyelvű üstökös szakirodalmat, és vizsgálata tárgyává tett a Krisztus születése utáni 138 üstökösből (a szerző adata szerint) egyet-egyet következményeivel.⁷ Számba vett több Halley-jelenséget is a generalizáló üstökös fogalom alatt (Kr. e. 66; Kr. u. 837; 1682).⁸ Emellett utalt a nemzetközi asztronómiai feljegyzésekre és teológiai írásokra, illetve hivatkozott (név nélkül) Komáromi Csipkés 1665-ös elemzésére, amely a debreceni lelkipásztornak az 1664–65-ös üstökös feltűnéséről írott magyarázatát tartalmazta. A névtelenség okát a szerző ekként adta meg: „azon b[oldog] e[mlékezetü] tudós embertul (kit becsületből említec) ellenkező értelemben vagyoc”.⁹ Az egyik oldalon ugyanis a humanisták nemzedéke áll (Dudith András, Erastus, Grynaeus és Squarcialupus), a másikon a Kiszteivel egyező véleményen lévő protestáns teológusok (Zanchius, Pareus, Szegedi Kis István, Heidegger, Voetius, Libavius). Ma már tudjuk, hogy abban az évtizedben több üstökös-jelenség is látható volt az északi féltéken: az 1680–81-, 1682-, 1683-, 1684-es. A nagyobb baj, hogy a könyv-, egyház-, sőt a fizikatörténeti szakma is eltévedni látszik: a Kisztei-szöveggel foglalkozó gyér számú elemzésnél is úgy tűnik, hogy mivel az üstökösök leírása nem különül el a prédikációban élesen, így az ezt elemző szövegben a 19–20. század tudós szerzői sem ismerték fel, hogy különböző jelenségekről van szó, és nem csak a Halleyről.¹⁰ Egy biztos, a lelkész az elemzését előbb jelentette meg, mint az 1683. július–szeptemberi üstökös feltűnt volna az égen, tehát a szövegben maximum két jelenséggel számolhatunk.

Az első leírás (iránya, nagysága alapján) az 1680–81 fordulóján észlelt jelenségnek szól, a második azonban 1682 augusztusára–szeptemberére vonatkozik. A Halley nevét viselő ciklikus üstökös azonban teljes bizonyossággal csak az 1682. évi lehet. Edmund Halley ugyanis 1705-ben, az 1682. szeptemberi feljegyzéseit és egyéb írásokat (Newton gravitációs elmélete és Kepler bolygó-tana) egymás mellé állítva vonta le következtetéseit, és állapította meg az ellipszis alakú pályagörbével, 76 éves ciklusonként visszatérő üstökös rendszerbeli jegeit az 1682-es jelenségre. Egyébként nem ez lenne az egyetlen lejegyzése a Halleynek, látták még Sopron, Lőcse, Brassó és Érsekújvár városából számosan, s erről egy magyar nyelvű, vékony kis csillagászati kiadvány is megemlékezik. Sajnálatos módon azonban ez az összefoglalás sem idézi Kisztei művét, pedig cím alapján könnyedén rá lehetett volna keresni.¹¹

Az első leírást azonban Magyarországon eddig nem értelmezték, s azon túl, hogy nem fedezték fel a rávonatköző szövegeket, nem is tartották olyan jelentősnek. Ezt jelzi, hogy néhány szakírás hivatkozik egy-két kora újkori „üstökös-vadászra” (Kiszteire és Bethlen Miklósrá), de különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak ennek.¹² Ezért jelenleg azt mutatjuk fel, hogyan jelenítették meg magánjellegű feljegyzések az 1680 decemberében megjelent üstököst. Láthatta Debrecenben és Göncön is bárki távcső nélkül, annak fényereje pedig megegyezett az 1682-es Halleyével: nem véletlenül kerülhettek tehát egymás mellé Kisztei beszédeiben.

Az 1680-as üstökös jelentőségét mutatja, hogy az égi jelenség leírása megtalálható számtalan különböző forrásban, a debreceni polgártól a kassai jezsuitán át a török krónikásig. Az erdélyi nemesek körében találunk egyszerű rögzítést és politikai allúziót is. Teleki Mihály unokaöccse, Czegei Wass György a diáriumában (naplójában) ekként jelenítette meg ugyanezt: „1680. dec. 22. Ceac. Kezdet láttatni az égen dél felé egy igen nagy üstökös csillag, melynek csillaga igen nagynak láttatott, melynek nagyságához hasonlóra

régi öreg emberek is nem igen emlékeztek”.¹³ A neves erdélyi kancellár, Bethlen Miklós önéletírásában az ország sorsának metaforáját látta benne. Teleki Mihálynak szóló intéset egy Rhédei Ferencsel folytatott beszélgetéséből idézte meg az emlékiratíró: „Valamint a nem régen látszott üstökös csillagnak (volt ez in anno 1680.) nagy farka vala, hogy ennek a hadakozásnak is úgy lészen, bizony elhat ez még Erdélyre. Azért felix civitas, quae tempore pacis cogitat de bello”.¹⁴

A fél évszázaddal későbbi névtelen török krónikásnál érthető okokból már csak az adat maradt: „1680 december hónapjában egy hatalmas nagyságú üstökös csillag tűnt fel, melynek csóvája 60 foknyi távolságot ölelt át, és nyolc héten keresztül volt látható”.¹⁵ Az 1740. évi *Madzsar Tarihi* szerzőjéről alig tudunk valamit, és török krónika lévén a műből nem derül ki, honnan származhatott annak szerzője, és annak előismerete, azaz milyen forrást használhatott. Feltehetőleg az 1690-es török betöréskor elrabolt magyar, partiumi, és ezen belül is valószínűleg debreceni szerzőről, de legalábbis debreceni évkönyv vagy krónika felhasználójáról lehet szó. Közvetett indokunkra egy példa hadd álljon itt. Rögtön az üstökös adat után olvasható: „1681-ben az erdéli Barasóban [értsd: Brassó] hatalmas földrengés pusztított el széles területet, Madzsarisztánban pedig Debrecsin városának a felét tűzvész pusztította el”.¹⁶ Debrecenben ezekben az években újra lángra lobbantak a máglyák, és egy férfi és egy tucat nő veszítette életét boszorkányság vádjával, a titkos tüzesetek és boszorkányság vádja miatt.¹⁷ Mindenesetre egy ilyen regionális hír, mely a tiszántúli város lelki világának megingását jelzi, nem tarthat igényt a török általános érdeklődésére, ha csak nem maga a szerző-szerkesztő érdekelt benne.

A fiatal collegiumi praeceptor, Debreceni Ember Pál naplója (a *Wade mecum* 1681. január 16-jával zárul) rögzítette az eddig ismert legteljesebb leírást. A korabeli történések közül a szerző alig emelt be valamit naplójába: az egyetlen kivétel az üstökös feltűnése, melyet a napló formai jegyeihez képest bőven jellemzett.¹⁸

A teológiai kontextus érthető, az idézett Jeremiás, (a jelöletlenül megszólaltatott) ószövetségi történeti utalások és a Josephus Flavius-citátum (a jeruzsálemi üstökössel) minden témába vágó szakirodalomnak alapeleme. A szöveg szépen építette be a teológiai értelmezést a látvány leírásába, utóbbi nem szokványos eleme a hasonló morális célzatú műveknek. A jelöletlen bibliai idézetek (2Sám 24,13; 1Krón 21,12–13; Jer 10,2) a sorscsapások elviselésének klasszikus bibliai argumentumát szolgáltatták. Ugyanebben az időben az ország másik részén, a soproni országgyűlés idején Cseh Jakab, a református rendek prédikátora, ehhez hasonlóan Isten háromágú ostoráról (éhség, ellenség vagy pestis) beszélt.¹⁹ A lélektani helyzetet a korabeli református történelemszemlélet határozta meg. Különösen becses ez a leírás, amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a napló-feljegyzés az első részletező leírás magyar részről erről az üstökösről.²⁰

Ezt a lelki válság-jelenséget erősíti meg az a tény is, hogy milyen prédikációk hangzottak el ebben az időben a debreceni szószékről. Az említett Ember Pál-féle *Wade mecum* megőrizte egy ótestamentumi könyv, mégpedig az *Énekek Éneke* teljes magyarázatát prédikációk szerint lebontva, amelyek a debreceni központi templomban hangzottak el. Más forrásból pedig tudjuk, hogy a debreceni lelkészek 1683 szeptemberére befejezték a Biblia hátralévő ótestamentumi részének magyarazását is.²¹ Tehát 1680 augusztusától a prófétai könyvek következtek, mégpedig Ézsaiás próféciai. Amikor az üstökös megjelent az égbolton, az Ézs 29–36. fejezeteket magyarázták a lelkipásztorok: a Jeruzsálem fölötti ítéletről és végül a város megmeneküléséről. Az asszír támadást (Kr. e. 701) a próféta

Isten büntető eszközeként vonatkoztatta a népre, ám még az utolsó lehetőséggel élve megtért a nép, Istenhez fordult, igaz istentiszteletet és megszentelődést vezetett be. A 17. századi Debrecenben a prédikációk a pusztulás rémét vetítették elő: ha nem tér meg a nép, és az előjeleket nem veszi komolyan, eltörli Isten a föld színéről.

Debreceni Ember Pál collegiumi diákkori naplójának üstökös megjelenítéséhez több korrelatív forrásközlőt találtunk: egy református lelkészt, egy református erdélyi kancellárt, és egy valószínűleg debreceni származású (tehát ismét csak egyező felekezeti háttérű) török krónikást. Ez a leírás természetesen a Julius Caesar-i rendszerben számolt, az üstökös a gregorián naptár szerint 1680. december 31-étől volt látható, és egyértelműen azonosítható a C/1680 V1 néven ismert üstökössel.²² A történeti Magyarország területéről amúgy sem gyakoriak a hasonló híradások, bár a 17. században megszorodtak az üstökösökről szóló szakkönyvek bel- és külföldön egyaránt.²³

Ez az üstökös különös jelentőséggel bír a cometográfiában: ez az első teleszkóppal, s már nem csupán szabad szemmel felfedezett üstökös. A coburgi német csillagász, Georg Kirch adott róla elég hamar és meglehetősen precíz leírást,²⁴ s sokáig róla nevezték el, legújabban már az általánosabb C/1680 V1 elnevezést viseli.²⁵ Szabad szemmel nézve is olyan hatása volt, hogy a szakirodalomban egyszerűen csak „a nagy üstökös” néven emlegették, s emlegetik. Ezt annak köszönheti, hogy nappal is látható, különlegesen fényes jelenség volt, hatalmas farkkal, minthogy az üstökös a földközeli, ún. perihelium állapotában 900 ezer km-n belül, azaz ritka módon közel tartózkodott. Ilyen módon tehát a 17. század leglátványosabb üstökösének a Fülöp-szigetektől a kínai, spanyol, angol megfigyelőkön át egészen a mexikói indiánokig számtalan adatolója van. Két példa az ismertségére. Newton és Flamsteed vitázott rajta, a newtoni rendszer próbája volt ez az üstökös; előbbi végül a *Principiában* elismerte a csillagász kolléga matematikai állításait. A hétköznapi megfigyelők közül egyet emelünk ki: a holland költő, polihistor Constantijn Huygens az egyes fázisait is megénekelte a jelenségnek, január s február közt (6 versben, latin s holland nyelven), majd *Cometen-werck* vagy *Cometerij* címen még áprilisban is írt e témában verset.²⁶ Mind a szakmai közvéleményt, mind a nagyközönséget foglalkoztató látványosságról van tehát szó, amelyről rengeteg kiadvány, s még több feljegyzés született. Brüning katalógusában, amely a kezdetektől az ezredfordulóig foglalja össze az üstökösökre vonatkozó tudományos méréseket és tanulmányokat, az itt tárgyalt 1680-as üstökösre majd 300 tételt tartalmaz (1300–1598. szám).²⁷ A szaktudós matematikai mérése és a prédikátor értelmezése egyaránt bekerülhetett a katalógusba. Sajnálatos módon a magyar példákról, ideértve az említett Komáromi Csipkés György és Kisztei Péter írásait is, nem tud az összeállítás (kivéve a humanista Dudith András jóval korábbi üstököséről született írásáról).

Míg Ember Pál naplója a látvány leírását bibliai keretben helyezte el, a belső építésre helyezve a hangsúlyt, a Kisztei-szöveg prédikáció formája azt kívánja, hogy a magyarázat után a tanulságok következzenek, amelyeket a lelkész röviden zár le. Ezek a részek azonban Medgyesi Pál prédikációit visszhangozzák, és az 1657. év fordulópont jellegét hangsúlyozzák, ahogy kortársaiknál már annyiszor, a realpolitikus Bethlen Miklóstól a városi krónikás tollú jegyzőig: „Hóld fogytára jutott Hazánk, el-czondorlott Nemzetünk, Temető sirod felé közelgető, sőt már koporsód szélére fekvő Életed táján szintén csak haló félben lévő édes M[agyar] Hazá[m] s' Nemzetem!”²⁸ A feltehetőleg a köztes egy év multával sem csituló riadalomkeltés ellen hangzott el a két gönci beszéd. Ám a nyomta-

tás halódott, mivel időközben Thököly Imre elfoglalta Felső-Magyarországot, létrehozva ezzel rövid időre a negyedik országrészt. Kassán Lippóci Miklós, Thököly evangélikus udvari lelkésze 1682. augusztus 17-én tartotta meg templomszentelő beszédét, és ilyen kérdéseket még nem érintett.²⁹ Rá egy hétre tűnt fel a Halley. Nem tudjuk, hogy Lippóci változtatott-e a szövegén, de egy biztos, a történelmi események őt is megrendítették. Győzelmi beszédet tart, az új fejedelmet köszönti tábori lelkészeként, de mégsem tud felhőtlen örömmel ünnepelni: a prédikáció azzal ér véget, hogy bűnbánattartásra szólít fel. A másik nagy iskolaváros, Gönc lelkésze, Kisztei S. Péter viszont az üstökös hatására dúsított kinyomtatásra váró szöveget. Ennek köszönhető a kötetben észlelhető ugrás az 1680-as és 1682-es üstökösök okozta magyarázatok körül, és az, hogy a prédikáció formát ugyan tarja, de ez túl hosszú egy átlagos egyházi beszédnek.³⁰

A különleges égi jelenségek hatása – úgy tűnik – minden korban hasonlóan mutatkozik.³¹ Az 1680-as üstökös egész Európát megmozgatta, még 7 év múlva is vitatkoztak egyes megfigyelések pontosságán vagy éppen a jelenség lehetséges asztrológiai hatásain. Molnár István, 19. századi író saját folklórgyűjtését 1866-ban ekként értékelte: „Üstökös föltünése az égen háborút, vagy döghalált jövendöl.’ A königgrätzi csatáról és idei koleráról, ugy látszik, megfeledkezett üstökös ő kigyelme”.³² Láthatóan a köztudat még mindig azon hipotéziseket kapcsolta az égi tűneményhez, mint annak kétszáz évvel korábbi átlagos megfigyelői. Az 1680-ashoz hasonlóan nagy port kavart fel a modern csillagászat történetének egyik legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó eseménye a Halley-üstökös száz évvel ezelőtti, 1910. májusi földközelsége. Világvégét, nagy háborút jósoltak, a brit birodalom változását stb., s természetesen utólag mindent beigazolt az üstökös. A világvége-várakozások néprajzi feldolgozása azt jelzi, hogy az üstökösökről való gondolkodás Newton óta valóban nem sokat változott.³³

Thököly fényes pályája valóban analógiája lehet a fenti üstökösének: hirtelen tűnik fel, a jelenséget érzékelők sokáig latolgatják az útját s célját, majd látszólag eltűnik, de újra visszatér, s végül térben, időben távozik. Az viszont valószínű, hogy ha a korban a gróf urat és az égi jelenést egybekapcsolták, akkor azt már az 1680-as üstökös látványa hatására tették. És mind a politikai pályájában, mind a rávonatkoztatott üstökös-analógia megszületésében az 1680-as év hozta el a fordulatot, amikor Thököly még a nagy kereskedőváros, Debrecen civiseivel is összeakaszthatta a bajsztát. Két év múlva, amikor pályája csúcán egy új ország fejedelmeként és Zrínyi Ilona férjeként él, jelenik meg a Halley-üstökös, valósággal az ő különlegességét példázva. Mire az 1683-as üstökös eltűnik szeptemberben, már lezajlott a kahlenbergi csata, s Bécs alól fut Thököly a török segédcsapatokkal haza. Az 1684-es üstökös idején szorul körülötte a levegő, I. Lipót amnesztiát ad, s így tömeges az átáramlás a fejedelemtől a Habsburg-táborba. Ezután is sokat változik még Thököly pályája, amely ugyan már nem írható le az üstökösök analógiájával, de a fenti példa szemlélteti, hogy mennyire nehéz lehetett a korban a két jelenséget egymástól függetlenül értelmezni.

Jegyzetek

¹ Ölveti Gábor: *Thököly magyarországi fejedelem és Debrecen kapcsolata = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 28. Debrecen, 2001. 19–32. o.*

² Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 223. o.*

³ Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 23. o.; A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Kiad.: Varga Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 65. sz.; Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007; Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705). (Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga.) Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2009.*

⁴ A kuruc küzdelmek költészete..., i. m. 779. o.

⁵ Komáromi Csipkés György: *Az Iudiciaria Astrologiarol. és Üstökös Csillagokrol valo Jvdicivm, Debrecen, Karancsi, 1665 (RMK I, 1023). Méltatta: Batta István: A magyar nyelvű fizikai irodalom története 1867-ig, [H. n.], 1922 = kiad.: Gazda István, Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, [é. n.] = http://mek.niif.hu/05100/05114/pdf/batta_magyar.pdf, 3. A leghíresebb asztrológiai tárgyú munka, amelyhez a magyarországi fizika megszületését is köti a szakirodalom, Köpeczi János: *Disputatio philosophorum de Cometis, S. p. Johannes de Raey, Leyden, Haer. Elsevir, 1666 (RMK III, 2342); méltatta: R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története (főszerk.: Köpeczi Béla), 2. kötet, Erdély története 1606-tól 1830-ig. Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 942. o.**

⁶ Kisztei S. Péter: *Üstökös csillag, Kassa, Bosytz, 1683 (RMK I, 1298), 59–60. o. A pontos megfigyeléshez ld. a nemzetközi kometográfiai szakirodalom ide vonatkozó részét, amely ezt igazolja: Gary W. Kronk, Cometography. A Catalog of Comets, 1, Ancient – 1799, Cambridge, CUP, 1999. 369. és 374. o.*

⁷ Kisztei: *Üstökös csillag, i. m. 17–26. o.*

⁸ Bár a Nagy Lajos korabeli (1378. novemberi) megjelenést összekeverte a Jámbor Lajos ideivel (837), jóllehet a szakirodalmat, Baroniust idézte. Ld. *uo.*, X4r.

⁹ *Uo. X7r.*

¹⁰ Batta: *A magyar nyelvű fizikai irodalom..., i. m. 32. o.*; Varga Imre: Kisztei S. Péter (szócikk). In: *Új magyar irodalmi lexikon (főszerk.: Péter László), Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000², 2. kötet, 1145. o.*; Dienes Dénes: „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, 2002. (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31.; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5.), 22. o.

¹¹ *A Halley-üstökös. Szerk. Horváth András, Szalma Sándor, Budapest, 1985. (a továbbiakban: Horváth–Szalma).*

¹² Dienes: *A református kegyesség..., i. m.*; Tóth Zsombor: *MissedTótfalusi... A „Mentség” historiográfiai vizsgálatának tanulságai. In: uő: A történelmem terhe. Korunk, Kolozsvár, 2006. (Ariadné Könyvek), 157–167. o.*

¹³ Wass György: *Diarium, avagy mindennapi lőtt dolgokról való írás...* In: *Magyar Történelmi Emlékek. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból.* Kiad.: Nagy Gyula, 3. Czegei Wass György és Wass László naplói, 1659–1739, MTA, Budapest, 1896. (*Monumenta Hungariae Historica Scriptorum*, 35.), 340. o.

¹⁴ Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad.: V. Windisch Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 397–1242 (*Magyar Remekírók*), 760. o.

¹⁵ *Madzsar Tarihi. A magyarok története. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarihi.* Ford.: Blaskovics József, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. (*Magyar Hírmondó*), XLI/464. o.

¹⁶ Uo. Ezt igazolja: Réthly: *Időjárás események...*, i. m. 224. o.

¹⁷ Makkai László: *Debrecen mezőváros művelődéstörténete.* In: *Debrecen története 1693–ig.* Szerk.: Szendrey István, Debrecen, 1984. (*Debrecen története*, 1.), 556, 570. o. – A véletlenszerű tüzesetek magyarázataként (pl. 1681 májusában) a szándékos gyűjtogatás gyanújával végeztek ki embereket (hasonlóan: 1656-ban egy férfit és egy nőt égettek meg ilyen indokkal), vagy indokként az Isten ítéletének csalhatatlan jele kerülhetett elő a nép bűne miatt (Bartha Boldizsár: *Rövid krónika (...)* Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról, Debrecen, 1666 (RMK I, 1032). Kiad.: Ozsváthné Krankovics Ilona, Debrecen, 1984. (*Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai*, 11.), 16, 18, 19, 25. o.).

¹⁸ „Anno 1680. 22. 23. etc. diebus Decembris. Apparuit lucidissimus quidam Cometa ab occidente ad septentrionem protensus, qui instar. hastae cujusdam oblonge vespera quavis promicabat, qui quidnam porrendat Deus novit, notum ex Historiciis Cometa[m] nunquam fulsisti, quin vero fame[m], bellum vero pestem, vero aliud aliquod excidium porrendissit, ait tamen Deus. Jerem. 10. 2. A signis coelor[um] ne constemamini; quia gentes constemantur ab illis ne officium hac in parte est: Deum orare, ne finale ne excidium porrendat, sicut per Cometam class. Hierosolyma”. *Debreceni Ember Pál, Wade mecum, Debrecen, [1679–81], 282 pp. Dunántúli református Egyházkerület Kézirattára (Pápa), jelzete: O 153, 254.*

¹⁹ Csúzi Cseh Jakab: *Edom ostora; coll. 2. Elmékedések. Rosnyai, Debrecen, 1682.* (RMK I, 1274), 284–285. o.

²⁰ Általában szűk a forrásanyag és a leírás maga is. *Debreceni Ember Pál vademecumát részletezettség szempontjából követi Csányi János soproni polgár naplójának a feljegyzése a Halley-üstökösről: Horváth–Szalma: i. m. 72. o.*

²¹ *Debreceni Ember Pál: Wade mecum, i. m. 72–112, 131–154. o.; Takács István: Debreceni diarium [1680–1695].* Kiad.: Csűrös Ferenc, Történelmi Tár 1911. 52. o.

²² *Redshift™ 4. CD-ROM.* München, 2001.

²³ Dukkon Ágnes: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 58. o.*

²⁴ *Neue Himmels-Zeitung, Nürnberg, 1681.*

²⁵ James Howard Robinson: *The Great Comet of 1680: a study in the history of rationalism,* Northfield, Minn., Northfield News Press 1916. 23–29. o.; Dirk Jan Struik: *The Comet of 1680,* 17 (1964/74–76); Kronk: *Cometography...*, i. m. I, 369. o.; Tofigh Heidarzadeh: *A History of Physical Theory of Comets. From Aristotle to Whipple,* Springer, 2008. (*Archimedes, New Studies in the History and Philosophy of Science and Technology*, 19.), 89–124. o.

²⁶ *De gedichten van Constantijn Huygens naar zijn handschrift uitgeven.* Ed. J. A. Worp. 1–9, Wolters, Groningen, 1892–99. 8, 259–262. o.

²⁷ Volker Fritz Brüning: *Bibliographie der Kometenliteratur*, Stuttgart, 2000. (Hiersemann *Bibliographische Handbücher*, 15.).

²⁸ Kisztei: *Üstökös csillag*, i. m. 48. o.; Dienes: *A református kegyesség...*, i. m. 22. o.

²⁹ Lippóci Miklós: *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*, Lőcse, Brewer, 1682. (RMK I, 1290).

³⁰ Összehasonlításként Csúzi Cseh Jakab 1682-es beszéde jelölte is a keretet: „ez egy óra alatt nem számláltatván mind elől ezeket a Szentírásbeli példákat, (...) ezért rövidségnek okáért ím ez háromra figyelmezzetek” (Csúzi: *Edom ostora*, i. m. 156. o.). Az egy óra időtartam jelzése arra utal, hogy a beszéd a vasárnapi prédikációs istentiszteleten hangzott el. Ld. Keresszegi Herman István egyik kátéprédikációját (Czeplédy Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig* In: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Szerk.: Bartha Tibor. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1965. (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 1.), 136. o.), illetve a Geleji-féle kánonok intézkedését (Fekete Csaba: *Kolozsvár szertartásrendje 1670 táján és a magyar református agenda vázlata*. In: *Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján*. Kiad.: Fekete Csaba, Debrecen, 2005. (A DRHE Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai 1.; *Acta Patakina*, 18.; *Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok*, 9.), 53. o.). A Kisztei-féle 60 lapnyi szöveget azonban nem lehet egy óra alatt elmondani.

³¹ Az ábrázolások tendenciáihoz ld. Elizabeth Heitzer: *Das Bild des Kometen in der Kunst. Untersuchungen zur ikonographischen und ikonologischen Tradition des geschweiften Sterns in der Kunst vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Mann, Berlin, 1995.; a kulturális paraméterekhez ld. Friedrich S. Archenhold: *Kometen, Weltuntergangsprophezeiungen und der Halleysche Komet*, Berlin–Treptow, 1910.; Sara Schechner Genuth: *Comets, popular culture, and the birth of modern cosmology*, PUP, Princeton, 1997.

³² Molnár István: *A magyar köznép babonái = Vasárnapi Újság* 13. (1866/43.), 1866. okt. 28., 523. o.

³³ Landgraf Ildikó: *A Halley-üstökös és más égi jelek. Jövendölések a világháborúkról és a világvégéről*. Médiakutató 2010 = www.mediakutato.hu/.../08_első_vilaghaboru_halley_vilagvege.